

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1950

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΛ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΖΩΗ

[ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΓΚΗ]

Είχα προχτές μ' ένα φίλο μου μιὰ πολύ έντονη συζήτηση σχετικά με τόν Καζαντζάκη. Ἄφορμῆ στάθηκε μιὰ γνώμη του γιά τὸ ἂν θά τελειώσῃ ἢ ὄχι ὁ πόλεμος στή ζωῆ, δημοσιευμένη σέ παλαιότερο τεύχος τῆς «Νέας Ἐστίας».

Θά προσπαθῶ νά μεταφέρω ἐδῶ ὀλόκληρη τῆ συζήτηση, ὅπως ἔγινε, γιὰτι μπορεῖ νά ὑπάρχουν πράγματα ποῦχουν γενικώτερη σημασία. Ἄλλὰ γιά νά συμπληρώσω τὸ ἱστορικό, πρέπει νά πῶ ὅτι εἶχαμε πάει τὸ βράδυ ἐκεῖνο σ' ἕναν κινηματογράφο, ὅπου εἶδαμε σκηνές ἀπὸ τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως τῶν Γερμανῶν, τοῦ Μπούχενβαλτ, τοῦ Ἄουχοβιτς καὶ δὲ θυμᾶμαι ποιῶν ἄλλων ἀκόμη.

Μολονότι τὸ κύριο κινηματογραφικὸ ἔργο ἦταν εὐθυμο Παρισινό, «ὁ Δουξ καὶ ἡ Χορεύτρια» με τὸν Φερνάν Γκραβέ, δὲν μπόρεσε οὔτε τόσο δὲ νά ξαλαφρώσῃ τὴν ψυχὴ μας, ποῦ σφίχτηκε ἀπὸ τὴν πρώτη φοβερὴ ἐντύπωση, ἀπὸ τὸν τόσο ξεπεσμό τοῦ ἀνθρώπου ...

Βγαίνοντας εἶχαμε φαίνεται κι' οἱ δυὸ τὴν ψυχὴ κατάμαυρη.

Ἄφοῦ περπατήσαμε κάμποσο σκεφτικοί, ὁ φίλος μου μίλησε πρῶτος;

— Ὑστερ' ἀπὸ τέτοια καὶ ἴσως χειρότερη μορφή ποῦχουν πάρει τώρα τελευταῖα οἱ πόλεμοι—καὶ οἱ ἐθνικοὶ καὶ οἱ ταξικοὶ— νά ὑπάρχουν, φίλε μου, ἀκόμη ἄνθρωποι, καὶ μάλιστα ἀπὸ κείνους ποῦ διεκδικοῦν τὸν τίτλο τοῦ πνευματικοῦ ὁδηγοῦ, νά ὑπάρχουν τάχα ἄνθρωποι ποῦ ἐλπίζουν ὅτι δὲν θά τελειώσῃ ποτέ ὁ πόλεμος στή ζωῆ; Ἄκου τί γράφει ὁ Καζαντζάκης: *Ἐλπίζω—φοβοῦμαι ὅτι ποτέ δὲν θά τελειώσῃ ὁ πόλεμος. Σὰν ἄνθρωπος εἶναι φυσικό νά λυπάμαι τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἔτσι νά φοβᾶμαι τὸν πόλεμο. Μὰ μιὰν ὑπεράνθρωπη ἢ ἀπάνθρωπη ἢ περὶ ἀνθρώπινη μέσα μου φωνὴ ἐλπίζει νά μὴν πάψῃ ποτέ, γιὰτι εἶναι ἡ γεννήτρα δύναμη τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου «πόλεμος πάντων πατήρ».*

— Εἶναι πρὶν ἀπ' τὸν πόλεμο τοῦτο, εἶπα ἐγώ, φαίνεται πὼς εἶναι τοῦ 1939 ἡ γνώμη τοῦ Καζαντζάκη.

— Καὶ θές νά πῆς, μοῦ ἀπάντησε ὁ φίλος μου, ὅτι ἀφοῦ πέρασαν ἀπὸ τότε τόσα χρόνια κατάμαυρα ἀνθρώπινης δοκιμασίας,

κυριαρχημένα ἀπὸ παρόμοιες φωνές γιά τὸν ὑπεράνθρωπο (Νίτσε) ἢ περὶ ἀνθρώπο (Καζαντζάκης) καὶ στιγματοσμένα γιά πάντα μέσ' τὴν ἀνθρώπινη μνήμη στίς ἐποχές ὅπου ὀργίασε τὸ πνεῦμα τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ αἵματος, ἐποχές ποῦ ὁ ἄνθρωπος ἔγινε χάρος, βασανιστῆς, καὶ ξεκοίλιασε τὸν ἄλλοεθνή του, ἐλόγχισε τὸν ὁμοεθνή του, ἔβγαλε τὰ μάτια τοῦ φίλου του καὶ ἔκοψε τοὺς μαστοὺς τῆς μάννας του, σκότωσε τὸν ἴδιο του ἑαυτό, ἔγινε *αὐτοτιμωρούμενος*, θές νά πῆς ὅτι ὕστερα ἀπ' αὐτὰ θάλλαξε γνώμη καὶ θ' ἀποκήρυξε τὰ λόγια του τοῦτο;

— Ὅχι, δὲν τὸ πιστεύω, οὔτε λέω αὐτό, ἀποκρίθηκα, ἀφοῦ ἄλλωστε τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἔγραφε σέ μιὰ μεταπολεμικὴ του συνέντευξη, δὲ θυμᾶμαι σέ ποῖο περιοδικό. Εἶναι φαίνεται ὁ σημερινὸς σταθμὸς τῆς ἐσωτερικῆς του πορείας.— Μὰ πρῶτα θάθελα νά ρωτήσω τὸν Καζαντζάκη τὸν ἴδιο, γιὰτι πιστεύω ὅτι εἶναι καιρὸς, μιὰ καὶ γεννήθηκε στὸν ἄνθρωπο τὸ *δικαίωμα* ἀπ' τὰ γεγονότα ποῦ ἀνέφερα, ν' ἀσκήσῃ τὴν κριτικὴ του—κριτικὴ ἀπλὰ καὶ ἥρεμα ἀνθρώπινη (χωρὶς ὑπερ-ἀπὰ ἢ πέρα) καὶ νά ρωτήσῃ: Μὰ μπορεῖ νάναί ὁ πόλεμος, ὡς τὸν ἐνοιώσαμε, ὁ μοναδικὸς δρόμος τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου; Καὶ πὼς μπορεῖ νά μᾶς δίνει χαρά;

— Νοιώθω, φίλε μου, τὸ ἐρώτημά σου καὶ ξέρω τὴν κατηγορηματικὴ ἀπάντηση τῆς μαυρισμένης ἀπὸ τὸν πόνο ψυχῆς. Μὰ πάλι σοῦ ξαναλέω, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι μόνο συναισθηματικό, οὔτε μπορεῖ νά ἱκανοποιηθῆ με τὴν ἀπάντηση τῶν ἀγανακτισμένων ἀνθρώπων. Ὑπάρχει κάποιον ρεῦμα ζωῆς, θές μυστικό νά τὸ πῆς θές ὑπόγειο, ποῦ εἶναι ὅμως πάντα καὶ πρέπει νά μένει μακριὰ ἀπ' τὸ ἀνθρώπινο συναίσθημα, εἶναι καὶ λογικό καὶ ἀλογικό μαζί. Αὐτὸ τοποθετεῖ καλλίτερα τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἀνάγκη του. Εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, εἰδικώτερα σὰν ἐκδήλωση τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης. Αὐτὴν θάπρεπε νά προσπαθήσουμε νά δοῦμε.

— Συμφώνησα ἀπ' τὴν ἀρχὴ μαζί σου σέ τοῦτο, ξαναπε ὁ φίλος μου, καὶ θά σέ παρακολουθῶ σὸ δρόμο ποῦ μοῦ δείχνεις, μὰ σὸ μυαλό μου στριφογυρίζει ἀκόμη ἕνα ἐρώτημα, ποῦ τὸ θεωρῶ πῶς

ούσιαστικό. Θα παραδεχόταν άραγε ο Καζαντζάκης τα λόγια του να γίνονται δικαιολογίες στους έκτελεστές του Μπούχενβαλτ; Γιατί ως θα καταλαβαίνης, οι Γερμανοί όλοι, κάνοντας τόν τελευταίο τουτο πόλεμο έβρι άγριο, έγκληματοῦσαν με τήν πέρα—άνθρώπινη συνείδηση, του έπιστημονικού έρευνητή του πολέμου και τής ζωής.

Η νύχτα είχε προχωρήσει αρκετά και το καθυστερημένο μισό φεγγάρι έβγαίνε πάνω άπ' τήν Πεντέλη ώχρό και πανήρεμο. Είχαμε βαδίσει προς τους λόφους του Γαλατσιου, πάνω άπ' το Ψυχικό. Η πολιτεία ήρεμη και ελεύθερη εξαπλώνόταν και κυμάτιζε ως κάτω τα Φάληρα...

—Υπάρχει κάποιος υπόγειο ρεύμα ζωής... μουρμούρισε ο φίλος μου, ναι, το καταλαβαίνω, και πιο καλά τήν ώρα τούτη, που είναι μυστική. Μά τι θές να πεις πάνω άπ' τήν ανθρώπινη ήθική;

—Η Ανάγκη, είπα έγω. Η Ιστορία τής Ανάγκης είναι η Ιστορία του ανθρώπου από τότε που ένοιωσε τόν έαυτό του αλλά και πριν άκόμη. Η Ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος όρίζεται από τή στάση του πάνω στο βασικό τουτο έρώτημα: *Υπάρχει ελευθερία ή Ανάγκη;*

Σε λίγο πρότεινα:

—Ας καθήσουμε έδω, η νύχτα είναι ζεστή και ό,τι βλέπουμε γύρω μας, έκτός από τή σύγχρονη πολιτεία που κι αυτή δε φαίνεται καλά-καλά, είναι τα ίδια σχεδόν όπως στήν έποχή του Ηράκλειτου, των Πυθαγορείων, του Δημόκριτου... Και ως αναλογιστούμε τήν έποχή τους. Όπως θα ξέρης, οι πρώτοι αυτοί φιλόσοφοι καταπίαστηκαν με τα βασικά ανθρώπινα έρωτήματα:

1) Τί είμαι έγω ο ίδιος και τί είναι ο κόσμος που με περικυκλώνει;

2) Υπάρχει και τί είναι η πέραν από τα φαινόμενα ζωή;

3) Υπάρχει καμιά δύναμη πάνω άπ' τόν άνθρωπο;

Στο τελευταίο τουτο έρώτημα κλείνεται και το έρώτημα τής ανάγκης, γιατί, όπως καταλαβαίνεις, από τότε ρωτιόταν ο άνθρωπος αν είναι ελεύθερος να πράξη ό,τι επιθυμεί ή περιορίζεται από δυνάμεις άγνωστες σ' αυτόν. Και τήν έποχή εκείνη, που όρίζεται από τήν Ιστορία έποχή του Μύθου και ο άνθρωπος δεν είχε άκόμη ξεχωρίσει τόν έσωτερικό του κόσμο από τόν έξωτερικό και θεοποιούσε ανθρωπομορφικά όλα τα φαινόμενα έσωτερικά και έξωτερικά. ο άνθρωπος ένοιωσε τόν έαυτό του σαν ένα άσημαντο παιχνίδι στα χέρια άόρατων θεϊκών δυνάμεων και έκανε ό,τι κατέβαινε στο κεφάλι των θεών, σχεδόν χωρίς καμιά πρωτοβουλία. Άκόμη και φυσικά φαινόμενα, όπως μια θύελλα και ένας κεραυνός, έπαιρναν μορφές ανθρώπινες και σε παλιές αλλά και σύγχρονες θρησκείες οι άνθρωποι τους

έστησαν και βωμό, για να τα έξευμενίσουν σε ένδεχόμενη περίσταση. Η Μοίρα, οι Έριννύες, το πνεύμα του πολέμου, υποχρέωναν τόν αδύνατο άνθρωπο να ενεργεί ως αυτοί ήθελαν. Σιγά-σιγά όμως ο άνθρωπος ένοιωσε τόν έαυτό του, ανακάλυπτε μέσα του μια συνείδηση με κάποια άυτονομία. Τουτο έγινε ίσως για πρώτη φορά με τόν Σωκράτη και τόν Πλάτωνα. Κι από τότε μπορεί κανείς να πει ότι έγινε όξύτερο το πρόβλημα τής ελευθερίας ή τής Ανάγκης. Όπως πάλι θα θυμάσαι, στο διάλογό του «Φαίδων» ο Σωκράτης αναγνωρίζει στήν ανθρώπινη ψυχή μια πρωτοβουλία, ως τήν ποῦμε ελευθερία έκλογής, προκειμένου να διαλέξει το κορμί με το όποιο θα ένανθρωπισθῆ, αλλά και στήν έγκόσμια ζωή της διατηρεί πάλι μια ελευθερία εξέλιξεως. Μά και στή λύση τούτη, που θυμίζει πάρα πολύ Βουδικές αντίληψεις και μια πρώτη είσαγωγή ως ποῦμε στο Χριστιανισμό, άγνωστες θεϊκές μά και υλικές δυνάμεις μπορεί να διαμορφώσουν τή μοίρα του ανθρώπου.

—Σωστά είναι όπως τα λές, με σταμάτησε ο φίλος μου, μά δεν κατάλαβα άκόμη πως το πρόβλημα τής Ανάγκης όρίζει τόσο θεμελιακά τήν πνευματική πορεία του ανθρώπου.

—Θά μπορούσα να σου λέγα, του άπάντησα, ότι είναι πρόωρο το έρώτημά σου, μά ίσως όμως και να χρειάζεται έστω και τώρα. Ας το ξεκαθαρίσουμε, λοιπόν. Νομίζω ότι το πρόβλημα αν είμαστε ή όχι ελεύθεροι στή ζωή συνδέεται άμεσα, όπως σου έξήγησα, με τήν παραδοχή τής υπάρξεως ή όχι Θεού. Και όταν η άρνηση τής ελευθερίας του ανθρώπου όφείλεται σε θεϊκή ένέργεια όπως ήταν η αντίληψη τής πρώτης μυθολογικής πνευματικής περιόδου, δεν υπάρχει τόσο σοβαρό ζήτημα. Γιατί άλλωστε δεν ενδιαφέρει στήν υπόθεσή μας η έποχή εκείνη παρά μόνον ότι με τήν ιδιομορφία της μοιάζει καταπληκτικά με σύγχρονες αντίληψεις σε πρωτόγονους λαούς, στή θεοποίηση δηλαδή φυσικών δυνάμεων.

—Και πρόσθεσε: ότι η θεοποίηση των φυσικών δυνάμεων γίνεται και στήν έποχή μας με τις υλιστικές αντίληψεις. Δεν θεοποιούν άραγε κι αυτές τις φυσικές δυνάμεις, όταν τις θεωρούν σαν δυνάμεις με άπόλυτη ένέργεια;

—Ίσως δεν έχεις άδικο, σκέφτηκα έγω. Μά όταν η άρνηση τής ελευθερίας στον άνθρωπο όφείλεται στις καθαρές δυνάμεις τής φύσης όπως υποστηρίζουν οι έπιστημονικές υλιστικές δοξασίες του 18ου και 19ου αιώνα (Έμπειριοκράται—Ιστορικός Υλισμός—Lock-Hume-Feuerbach-Engels), έχουμε έναν κόσμο που χωρίς καμιά πρωτοβουλία υποχρεώνεται να ενεργεί αυτόματα, κάτω από τήν τυφλή επίδραση των δυνάμεων τούτων, κ' έτσι χάνει τήν άυτονομία της ή ανθρώπινη συνείδηση και δε γεννιέται ούτε

ζήτημα ἐλευθερίας ἢ εὐθύνης γι' αὐτήν, μὰ καὶ ὁ Θεὸς δὲν ἔχει πιά κανένα λόγον ὑπάρξεως μέσα στοῦ σύμπαν.

— Δὲν μποροῦσες νὰ προσθέσεις, μὲ ρώτησε ὁ φίλος μου, ὅτι ἡ μορφή ποῦ δίνεται στοῦ σύμπαν ἔτσι δὲν ἀφίνει περιθώρια καὶ γιὰ σκοπὸ;

— Μπορεῖ ναι μὰ μπορεῖ καὶ ὄχι, τοῦ ἀποκρίθηκα, ἂν σκοπὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἢ μοιραία ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ποῦ ἔτσι παίρνει τὴ μορφή ἑνὸς προκαθορισμένου σχεδίου. Ὁ Χριστιανισμὸς, ἢ κατ' ἐξοχὴν θεϊστικὴ ἀντίληψη, συνέχισα, ἀφίνει ἀπόλυτη ἐλευθερία στοὺν ἄνθρωπο καὶ θεωρεῖ τὸ κακὸ καὶ τὸ καλὸ στὴ ζωὴ τὸ ἴδιο ἐλεύθερα καὶ ὄχι ἀναγκαστικὲς καταστάσεις ἀνθρώπινες. Μιὰ ἐξαιρετικὴ μεταβατικὴ περίοδος στοῦ ἀνθρώπινο πνεῦμα σημειώνεται ὅταν δυὸ ἑξοχα πνεύματα, ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Σπινόζα, προσπάθησαν νὰ συμβιάσουν τὴν ἐλευθερία τῆς θεϊστικῆς ἀντίληψης μὲ τὴν ἀνάγκη, ποῦ αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς φύσης, ὡς μᾶς τὴν ἔδειχνε ἡ ἐπιστῆμη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε (Ἰδεοκρατία - Αἰτιοκρατία). Ὑστερα ἔρχεται ὁ ἐπιστημονικὸς ὕλισμος (καθαρὴ αἰτιοκρατία) τοῦ 19ου αἰῶνα, ποῦ ὡς εἶδαμε ὑποστηρίζει μόνο τὴν ἀνάγκη.

Καὶ φτάνουμε στὴ δικὴ μας ἐποχὴ:

— Ἐξέχασες τὸν Κάντ, μὲ διέκοψε τότε ὁ φίλος μου. Καὶ θάχες πολὺ ἄδικο ἂν δὲν τὸν ἀνέφερες.

— Ἐχεις δίκιο, τοῦ ἀπάντησα, μὰ θάπρεπε νὰ μοῦλεγες ἐσὺ ποῦ εἶσαι πρὸς Καντιανὸς ἀπὸ μένα, τὴ συμβολὴ του στὴν πορεία τοῦ πνεύματος ποῦ ἐρευνοῦμε.

— Ὁ Κάντ, ἄρχισε τότε ὁ φίλος μου, κάνει ὅπως ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Σπινόζα, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέεται μ' ἕνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ, τὸν θετικισμό, τὸν ἴδιο κι' αὐτὸς τὸν συμβιβασμὸ τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν Ἀνάγκη τῶν φυσικῶν νόμων, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐνῶ οἱ πρῶτοι τοποθετοῦν τὴν ἐλευθερία στὰ χέρια τῆς παντοδύναμης θεϊκῆς δυνάμεις, ποῦ ἀποδείχνουν καὶ τὴν ὄντοτήτᾳ τῆς μὲ συλλογισμοὺς, ὁ Κάντ, ἀφοῦ ἀποδείξει ὅτι μὲ ἀνθρώπινους συλλογισμοὺς δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε τὸ Θεό, ἀιακαλύπτει ὅτι μέσα στοὺν ἀνθρώπινο νοῦ ὑπάρχει μιὰ τάξη πραγμάτων ποῦ τὴν ὀνομάζει *Ἠθικὴ προσταγὴ (Δέον)*, ποῦ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα τῆς Ἀνάγκης. Τὸ δέον αὐτὸ συνιστᾷ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, γιὰτὶ ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος πιέζεται ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς φυσικοὺς νόμους νὰ κάμῃ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἀντίθετο πρὸς τὴν *ἑσωτερικὴ του αὐτὴ προσταγὴ*, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ του αὐτὴ φωνὴ ζητεῖ ἐπιτακτικὰ νὰ διασπάσει τὸν νόμο αὐτὸν τῆς Ἀνάγκης καὶ νὰ προσαρμόσει τὴ ζωὴ του πρὸς τὸ *Αἰῶνιο, καὶ ἀμετάβλητο Ἠθικὸ Δέον*, ποῦ φέρνει σὰν ἀπὸ πρὶν συγκροτημένο σὲ τάξη πραγμάτων μεσ' τὸ νοῦ του. Καὶ ἂν τὸ ἀντίθετο τῆς

ἀνάγκης δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀνομασθῆ *ἐλευθερία*, τότε πῶς ἄλλιῶς νὰ τὸ ὀνομάσουμε;

— Τὶ ἐξαισιό ἀπόκτημα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, μουρμούρισα ἐκστατικὸς. Κι' ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς τὴ σχέση ποῦβλεπε ὁ Κάντ ἀνάμεσα στοὺν Ἠθικὸ κόσμον καὶ στοὺν πάνω μας ἑνῆστρο οὐρανό...

— Ναι, τέτοια ὥρα νοιώθει κανεὶς πρὸς καλὰ τί ἤθελε νὰ πεῖ ὁ Κάντ, συμπλήρωσε ὁ φίλος μου. Κι' ἀκόμα, αὐτὸ ποῦλεγες ἐσὺ στὴν ἀρχὴ γιὰ μυστικὸ ρεῦμα ζωῆς, ποῦ ἐνώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ Σύμπαν.

— Ὁ Κάντ, συνέχισα τότε ἐγώ, εἶναι ἕνας καταπληκτικὸς κρίκος ποῦ ἐνώνει, πάνω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὑλισμοῦ, τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα στὰ αἰῶνια προβλήματα του μὲ μιὰν καινούργια, θάλεγα ὀλότελα σημερινή, ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων καὶ μ' ἕνα θαυμάσιο ἀπόκτημα: *Τὴν Ἠθικὴ Προσταγὴ*. Καὶ ἄς ἔρθουμε τώρα στὴν ἐποχὴ μας. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, ὕστερ' ἀπὸ τόσα ποῦ εἰπώθηκαν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση νέων ἰδεῶν (Βιταλισμὸς - Νεοβιταλισμὸς Bergson-Hans Driesch), στέκει μὲ περίεργα ἀκροβατικὰ πηδήματα κοντὰ στὴν Καντιανὴ θεωρία, πιστεύοντας τὴν ἐλευθερία σὰν τὸν Ἄγνωστο Χ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς — σὰν τὸν θεὸ τὸν ἴδιο.

Ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ Ἐπιστῆμη μὲ τὸν Einstein (Θεωρία τῆς Σχετικότητος) καὶ τὶς Κβαντικὲς θεωρίες, ποῦ μιὰ οὐσιαστικὴ παραλλαγή τους εἶναι ὁ περίφημος *Νόμος τῆς Ἀπροσδιοριστίας* τοῦ Heisenberg, ποῦ, ὅπως ξέρεις, ἀποδεικνύει ὅτι στοὺν μικρόκοσμον (κόσμον τοῦ ἀτόμου) δὲν ἰσχύει ὁ Νόμος τῆς Αἰτιότητος — δηλ. τῆς Ἀνάγκης — μὰ ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία, ἔχει κάμει ἀρκετὴ ἀναθεώρηση ἐκείνου ποῦ εἶχε τονίσει στοὺν ἄνθρωπο τὸν περασμένο ἰδίως αἰῶνα, ὅτι δηλαδή σ' ὄλα τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς εἶναι ἀπόλυτος ὁ Νόμος τῆς Ἀνάγκης. Κ' ἔτσι σήμερα ἂν δὲ λύει ὀριστικὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπως ἄλλοτε, ἀρνεῖται ὅμως ν' ἀπαντήσῃ. Καὶ τοῦτο εἶναι κάτι πολὺ οὐσιαστικὸ.

Καὶ συμπέρανα:

— Ὁ Καζαντζάκης πρέπει νὰ μεταλαβαίνει ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς περιόδου. «Ἐνας Ἰνδός, λέγει σὲ μιὰ του μεταγενέστερη συνέντευξη, νομίζω τὸν Μάη τοῦ 1945, ἀφοῦ ἀγωνίστηκε μὲ μύριες ἐλπίδες καὶ ἀγωγίες ν' ἀναπλεύσει ἕνα ποτάμι, μιὰ στιγμὴ εἶδε ὅτι τὸ ποτάμι τὸν ἔφερ' ε' ἕνα καταρράχτη, στὴν καταστροφὴ! Τότε παράτησε τὰ κουπιὰ καὶ τὶς ἐλπίδες του κι' ἄρχισε νὰ τραγουδάει». Καὶ συμπληρώνοντας λέγει τὰ παρακάτω λόγια, περίπου: «Ὅταν κάποιος διαπιστώνει τὸν ἀδήριτο *Νόμον τῆς Ἀνάγκης*, εἴτε λέγεται Πόλεμος εἴτε Ἐπανάσταση, πρέπει νὰ τὸν ἀντιμετωπίζει ἀντρίκια, ἀκόμη μὲ χαρὰ! Δὲν ἔχουμε τίποτε, ἢ σχεδὸν τίποτε ἀκόμη, ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ποῦ ν' ἀποδείχνει σταθερὰ καὶ μόνιμα, ὅτι τὴ ζωὴ μας δὲν

τήν διέπει ὁ Νόμος τῆς Ἀνάγκης. Καί γι' αὐτό πρέπει νά παραδεχτοῦμε μαζί μέ τόν Καζαντζάκη, ὅτι κάθε πόλεμος ἢ κάθε ἐπανάσταση, ἔχουν βαθειά τίς ρίζες τους σέ κάποια ἐγκόσμια αἰτία, καί ὅπως ὁ πυρετός πού πιάνει, σάν ἀντίδραση καταστροφική ἢ σωτήρια, τό μολυσμένο ἀπό κάποιο μικρόβιο κορμί, ἔτσι καί ἡ μανία τοῦ Πολέμου ἢ τῆς Καταστροφῆς, πού πιάνει τοὺς ἀνθρώπους ὠρισμένες ἐποχές τῆς ζωῆς τους, ἔχουν τό βαθύ λόγο τους στήν ἀνθρώπινη ζωή, τό βαθύ αἰτιό τους καί τόν ἱερό σκοπό τους. Κι' ἀπ' τὴν ἀποψη τούτη εἶναι ἀξίες τοῦ βαθύτερου σεβασμοῦ μας οἱ καθαρὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς, πού ξεχύνονται μέ τόσην Ἀγνότητα διαν ἡ ἀνάγκη τίς καλεῖται.

Ὁ φίλος μου μέ ἀκούσε σκεπτικός, καί τέλος μέ ρώτησε.

—Μὰ δὲν εἶπες νομίζω ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι τό ἴδιο οὐσιαστικός παράγοντας ζωῆς μέ τὴν ἀνάγκη;

—Ναί, τό ἱερό Δέον τοῦ Καντίου, τοῦ ἀπάντησα, μὰ πού ξέρουμε ἀν αὐτός ὁ δεοντολογικός κόσμος πούχουμε στό μυαλό μας δὲν εἶναι κι' αὐτός μιὰ μορφή Ἀνάγκης;

Ξαφνικά τὰ μάτια τοῦ φίλου μου ἔλαμψαν, δὲν ξέρω ἀν ἦταν ἀπὸ τό ἀχνό φῶς τοῦ φεγγαριοῦ ἢ ἀπὸ ἐσωτερικό φῶς.

—Ἐχω μιάν αἰσθησιὴν τούτη τὴν ὥρα, φίλε μου, εἶπε, ὅτι νοιώθω τό μυστηριακό γίνεσθαι τῆς ζωῆς. Θάθελα νά ξέφευγα

ἀπ' τοὺς ἀνθρώπινους ὀρισμοὺς πού στατικά περιορίζουν ἔννοιες λογικά ἀσύλληπτες. Θάθελα νάμεινα γιὰ πάντα σέ τούτη τὴ στιγμή, πού κάτι ὑπερκόσμιο μίλησε μέσα μου καί ξαφνικά μούδειξε, σάν ἀποκάλυψη, ἕνα φῶς. Ἄκου, φίλε μου: Ὅταν ξέσπασε ὁ πόλεμος τούτος, ὅλοι μας εἶδαμε τὴ χειρότερη μορφή τῆς ὕλικῆς Ἀνάγκης πάνω στόν κόσμο. Κάποια γερόντισσα, ἕνα βράδυ μούπε: Ἔσπειραν πολὺ πόνον καί χολασμό οἱ Γερμανοὶ στόν κόσμο, θά θερίσουν μιὰ μέρα τοὺς Δράκους. Μὴ φοβᾶσαι, γιέ μου, θά τὸ δεῖς. Κ' ἦταν ἀπόλυτα σίγουρη ἡ γερόντισσα ὅτι εἰ ἀόρατες δυνάμεις τῆς Ἠθικῆς Προσταγῆς τοῦ Ἀνθρώπου θά ὀρθωνόντουσαν μιὰ μέρα σάν τὴ Θεία Δίκη, ἀντίπαλες τῆς ὕλικῆς Βίας. Ἐχουμε ὅλο τό δικαίωμα σήμερα, κι' ὕστερα εἰδικώτερα ἀπὸ τό Ἑλληνικό Θάυμα στήν Ἀλβανία, νά πιστεύουμε στό Ἠθικό Δέον τοῦ Καντίου, ἀλλὰ σάν χεροπιαστὴ πραγματικότητα. Ἄν τώρα ἀπὸ τὰ δύο τούτα τό ἕνα λέγεται Ἀνάγκη καί τό ἄλλο Ἐλευθερία, δὲ μ' ἐνδιαφέρει. Ὅτε ἀν ἀκόμη καί τὰ δύο εἶναι δύο μορφές ἀνάγκης ἕνα μ' ἐνδιαφέρει, τοῦτο: Ὅτι κι' ἀπ' τὰ δύο συντίθεται τό ὑπερβατικό νόημα τῆς ζωῆς. Τοῦτο πού ἐνοιώσα αὐτὴ τὴν ὥρα.

Ἡ Νύχτα εἶχε προχωρήσει πολὺ κι' εἴχαμε πάρει πιά τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς.

Γ. ΚΑΤΖΟΥΡΑΚΗΣ

Μ Ε Σ Α Σ Τ Η Ν Υ Χ Τ Α

Δ Ι Η Γ Η Μ Α

Κάθε βράδυ γινόταν ἔτσι: Πίνανε τὰ κυπαρίσσια στὰ μελανὰ τους πλεμόνια ἡλιοφῶς, τό κλησιδάκι τοῦ Φτεριᾶ λαμπάδιαζε μιὰ μενεξελιά πυρκαγιά. Κι' ὁ Ἀη—Λιάς, τρομαγμένος, ξεχνούσε τὰ βουνίσια χούγια, ἔπναιε μέσα του ὁ σκυλοπνίχτης καπετάνιος, βλαστήμας ὁ χοντράνθρωπος, ἂ πάει, πάει, τό πλζούμενο θά βουλιάζει ἀποκαῖδι, χειρονομούσεν ἀπελπισμένα τὰ ὄρντινα, λάσκα φλόκο, μάϊνα, κατέβαινε σβουριχτὰ ἀπ' τὴν κόντρα γέφυρα, — τό καμπαναριό, — ἔστεκε πίσω ἀπ' τό τζάμι, κι' ἀναθε τὸν ὀπτικό του χολιασμένος. Ἐπαιξε μέ τό παράθυρο ὦρες ὁ ἥλιος, ἔστελνε πράσινο, μαδί, γαρούφαλλο φῶς καί παιχιδιζεν ὁ ἀλάνης. Ἰστέρα βουλιάζε στὴ θάλασσα, ὀκνά, ἐπίσημα, κι' ἔμεινε στό κύμα νά πλέει ὁ βουσινῆς του μαντύας.

Ἀπόψε θά κατέβαινε στό χωριό. Αὐτό τό κίνημα τό λογάριαζεν ὁ Δημήτρης ἀπ' τὴν πρώτη μέρα, πού πῆρε τό παλιοντούφεκο. Γέμισε πιά ἡ καρδιά του νοσταλγία, ὅπως νοτισμένο φῶς χινοπώρου. Καί τὸν ἔβουρκεν ἡ συλλογὴ ὅλες τίς νύχτες θαθειά, βουδά, τίς νύχτες πού τάσημένιο σκοτάδι πασπάλιζε τό γιατάκι του. Ἡ ζεστή ὀ-

θύνη τῆς προσμονῆς σάλευε στὰ μάτια του ἴδιο πληγωμένο φίδι. Τό πευκόδαρος μπλαβιζε τυλιγμένο στό μούχρωμα. Ἐνα κοπάδι πέρδικες σάιτεψε πρὸς τό φαράγγι. Κάτω ὁ κάμπρος, τὰ λουτσοχώρια, ὁ σταχτῆς ἀμαξόδρομος, βούλιαζαν στό θάμπος τοῦ πρώτου λαχανιασμένου σκοταδιοῦ. Τό καφλασιασμένο βουνό, κοντανάσαινε θαρρειά νά κοιμηθεῖ. Ὁ Δημήτρης ἔδεσε τίς ἀρβύλες, ἔτοιμασε τό σακκίδιο, σταύρωσε τό μαντήλι στό λαιμό, ξεχρέμασε τό γκραδάκι κι' εἶπε νά ξαμολῆσει πιλάλα στόν κατήφορο. Πρόγκισαν τὰ νυχτοπούλια λαφιασμένα. Στό κεφαλόδρυσον τάγριοκάλαμα κρύωναν καί τρέμιζαν λαφριά καθὼς παρπάτεψε τίς γκρίζες φούντες ὁ καλμαρισμένος καιρός. Τό φεγγαροφῶς χωρττεψε μέ τὰ πεῦκα, τὰ ξόμπλιαζεν ἀσημιὰ κι' ἡ ἄχνη του ἡ λευκὴ κυματόδερνε σὰ χριστουγεννιάτικο χιόνι...

Θυμᾶται τό βράδυ πού ἔφυγε Ἡ μάνα εἶπε νά φυλάξουν τό θερισμένο στάρι. Ἄμα ζύγωσεν ἡ νύχτα, ἦτανε γύρω στό χωράφι ἡ σιγαλιά ἀσάλευτη. Ἡ θημωνιά ἔμοιαζε νάναι κρεατομένη γυναίκα, ἔκανε νά βαστάξει τό μπουῆστο της, νά βαθύπροσκυνήσει καί νά συχάσει στόν μεγάλον